

Ер усти ва ер ости сизот сувларининг агроэкоиктисодий муаммолари (Сурхондарё вилояти мисолида)

Отамуродова Д. А.

*Термиз-муҳандислик технология
институтини ассистенти*

Аннотация. Ушбу мақолада ер ости ер усти сувлардан илмий асосда фойдаланиш, бугунги кунда сувнинг ифлосланишига сабабчи бўлган асосий соҳалар ва суғорилиши мумкин бўлган ер майдонлари тўғрисида тўхталиб ўтилган. Мақолада Сурхондарёда тоза ичимлик суви муаммосига сабаб, ечим топиш масаласи турганлигига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар. Ер усти ва ер ости сувлари, сув таназзули, ирригация-мелиорация, табиий-географик, гидрогеологик, «Тўпаланг» сув омбори, Сув таназзули, сув омборлари, ирригация. Сурхондарё вилояти агроэкоиктисодиёти қон томири ҳисобланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмига турли омиллар таъсир кўрсатади. Жумладан сув танқислиги режадаги ҳосилни етиштириш имконини бермайди. Шу боис ер ости ер усти сувлардан илмий асосда фойдаланиш, сувнинг ички хўжалик суғориш тармоқларида исрофни бартараф этиш, замонавий суғориш тармоқлари ва иншоатларини қуриш, мавжудларини таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларини яхшилаш зарур. Чўл худудида жойлашган Сурхон воҳасининг суғориб деҳқончилик қилинадиган тупроқларида биологик жараёнлар жадал ўтиши кузатилади, бунга сабаб ҳароратнинг ўта юқори бўлиши. Шу боис тупроқдаги микроорганизмлар ёз ойларида жуда фаолият кўрсатиб тупроқдаги органик моддалар тез чирийди ва минерал ҳолатга ўтади. Бундай ҳолат тупроқ таркибидаги гумус (чиринди)нинг кескин камайишига агрохимёвий, агрофизик хоссаларини ёмонлашувига сабаб бўлади.

Ер усти сувлари. Сув бугун тирик организмларнинг яратувчисидир. Буни дунёвий диний илмлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Қуръони Каримда «Биз тирикликни сувда яратдик» деб зикр қилинади. Сув инсон организмнинг 65-70% ини, ўсимликлар таркибининг 50-99% ини ташкил этади. Башариат оламининг тўртдан уч қисми сувдан ташкил топган бўлиб, унинг 92-96% и океанларда 1,73% и абадий музликларда 1,70% и ер ости чучук сув захираларидан иборатдир. БМТ берган маълумотларга кўра, сайёрамизнинг 1 млрд. дан ортиқ аҳолиси тоза ичимлик сув танқислиги, 60-65% и эса тоза ичимлик сув билан етарлича таъминланмаган шароитда яшайди. Шунини очик эътироф этиш керакки, XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, ер юзида инсониятнинг кескин кўпайиши, фан-техника тараққиёти, саноатнинг чиқитсиз технологияга ўтмаганлиги оқибатида кундан-кунга тоза ичимлик суви муаммоси тобора кескинлашиб бормоқда. Бугунги кунда сувнинг ифлосланишига сабабчи бўлган асосий соҳалар куйидагилардан иборат:

1. Саноат корхоналари.
2. Маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари.
3. Рудали ва рудасиз қазилма бойликлари корхоналари.
4. Шахта нефть қон тармоқлари.
5. Шаҳарлар ва қишлоқ хўжалиги.
6. Кимё саноати.

7. Ёғоч тайёрлаш ёки ёғоч оқизиш хўжаликлари.

8. Чорвачилик, паррандачилик, чўчкачилик тармоқлари.

9. Электр станциялари ва сув транспорт тармоқлари ва ҳоказолар.

Сайёрамизда тоза ичимлик суви муаммосига тўхталиб, Г.Либман бундай деган эди: «Сайёрамизда кишиларнинг саломат қолишлари учун техника мўъжизалари эмас, балки ичиш учун яроқли тоза сувнинг ўзи кифоядир». Бугунги авлод сувга нисбатан бефарқ қараб, жуда катта исрофгарчиликка йўл қўймоқда. Масалан, 1914 йилда Москвада жон бошига 1 кеча кундузда ўртача 60 литр сув сарфланган бўлса, 2020 йилга келиб бу кўрсаткич 600 литрни, Лондон, Копенгагенда 250 литрни ташкил этмоқда. Бунинг асосий сабаби, ёз ойларида хонадонларимизни салқинлатиш учун сув жўмрақларини очиб қўямиз, томорқаларимизни ичимлик суви билан суғораямиз ва ҳоказо. Афсуски, бугун 5,5-6 млн. аҳоли яшайдиган Гонконг чучук сувни махсус қувурлар орқали Хитойдан олади. Агар чучук сувга нисбатан бугунги кун даражасида эътиборсиз бўлсак, яқин 10 йилликда «Сув таназзули» бошланишига ҳеч шак-шубҳа йўқ.

Вилоят ҳудудида табиий-географик, гидрогеологик, иқлим ва бошқа шароитларидан келиб чиққан ҳолда, ер усти сувларининг ифлосланиши саноат ва йирик ишлаб чиқариш иншоотларидан оқизиладиган ифлосланган оқова сувларнинг миқдорига унчалик боғлиқ эмаслиги, яъни оқова сувларни қабул қилувчи сув манбаларининг сифатига салбий таъсири сезиларли эмаслигини кўрамиз.

Вилоятда жами суғорилиши мумкин бўлган ер майдонлари миқдорини ҳозирги кундаги 330 минг гектардан 480 минг гектаргача кўпайтириш имкониятлари мавжуд. 2018 йил 1 январ ҳолатига 330,0 минг гектари суғориладиган, шу жумладан, 288 минг гектар экин экиладиган майдонлари мавжуд. Аҳолининг томорқа ерлари ҳозирги кунда 61,4 минг гектарни ташкил этиб, шундан 42,3 минг гектарига экин экилади, 9,12 минг гектари боғ ва бошқа мевали дарахтлардир. Иморат ва қурилишлар билан банд бўлган майдонлар 10 минг гектарни ташкил этиб, ушбу ерларнинг 2,0 минг гектарининг мелиоратив ҳолати ёмонлашган ҳамда 2,22 минг гектари сув таъминоти мавжуд бўлмаган томорқалар сирасига киради.

Сурхондарё вилояти қишлоқ хўжалиги ва халқ хўжалигининг сувга бўлган эҳтиёжи асосий сув манбалари ҳисобланган Тўпаланг, Қоратоғ, Сурхон, Сангардак, Олтинсой, Шеробод, Обизаранг, Кофирнихон дарёлари мавжуд бўлиб, сув тақчиллигини бартараф этиш учун насос кўтармалари орқали, қисман Амударё сувидан олинадиган қўшимча сувлар, ер ости сувлари ва қўшни Тожикистон Республикасидан сув олишга мўлжалланган «Ҳисор» канали орқали таъминланади.

Вилоятда қишлоқ хўжалиги аграр йўналишда бўлганлиги сабабли, унинг иқтисодиётини ривожлантиришда ер-сув захиралари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, суғориладиган ер фонди, суғоришга ишлатиладиган сув миқдори билан лимитланган. Вилоятда суғориладиган ер майдонлари вилоят умумий ер майдонининг 14 фоизини ташкил этган ҳолда, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 96 фоизидан ошиғини етиштириб беради. Воҳамизда қўшимча ўзлаштирилиши мумкин бўлган 100 минг гектардан ортиқ майдонлар ирригация-мелиорация ишларини олиб бориш учун яроқли эканлигини эътиборга олсак, вилоятда суғориладиган ер майдонларини 450-480 минг гектарга етказиш имконияти мавжуд. Бу ерлар, асосан, вилоятнинг «Юқори тибит» массивида 25,0 минг гектардан ортиқ, Кўхитанг ширкат хўжалиги «Пошхурт» ботиғида 12,0 минг гектар, Каттақум массивида 22,0 минг гектардан ортиқ, Қорақир массивида 4 минг гектарга яқин, «Хотинробот» массивида 10 минг гектардан ортиқ, Ховдак массивида 22 минг гектар ва бошқалар ўзлаштирилиб, қишлоқ хўжалиги муомаласига киритилиши мумкин

Impact Factor: 9.9**ISSN-L: 2544-980X**

бўлган майдонлар мавжуд бўлса-да, сув захираларининг етишмаслиги, янги ерларни ўзлаштириш ва ирригация-мелиорация ишларини амалга ошириш учун маблағлар етишмаслиги муаммолари мавжудлиги сабабли, суғориладиган майдонлар ҳажмини кенгайтириш учун ҳозирги кунда имкониятларга эга эмасмиз.

Вилоят халқ хўжалиги иншоотларининг сувга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун амалдаги ирригация тизимларининг сувдан фойдаланиш коэффициенти билан ҳисоблаганда 4,5-5.0 млрд м³ сув талаб этилади ва қўшимча сувга бўлган талаб Амударёдан насос кўтармалари орқали транзит йўли билан олинadиган сув манбаларидан қопланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бир тоннасини, жумладан: буғдой етиштириш учун – 1500 м³, шоли етиштириш учун – 4000 м³, пахта етиштириш учун 3000 м³ сув талаб этилади. Суғориш тизимларининг сувдан фойдаланиш коэффициенти 0,7-0,8 ва ундан пастлигини эътиборга оладиган бўлсак, сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш ўта зарур эканлигини англаш қийин эмас. Ҳисоб-китобларга кўра, олинаётган сув ресурсларининг ярмидан кўпини фойдаланмасдан самарасиз йўқотмоқдамиз. Сув ресурсларидан имкон қадар унумли фойдаланиш ва йўқотишлар салмоғини камайтириш учун комплекс тадбирларни амалга оширишга тўғри келади ва бунинг учун барчамиздан биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун талабларига юридик ва жисмоний шахсларнинг оғишмай амал қилишларига эришмоғимиз лозим. Чунки суғориш учун етказиб берилаётган сув вилоят иқтисодиёти ривожланиши учун зарур бўлган асосий маблағларнинг электр энергия, гидротехник иншоотлар, насос қурилмаларида ҳар йили амалга ошириладиган қурилиш-таъмирлаш, реконструкция қилиш, магистрал канал ва зовурларни механик тозалаш ҳамда эксплуатация харажатларига сарф қилиниши эвазига таъминланмоқда.

Вилоят ҳудуди сув ресурсларининг таъминланиши кўрсаткичи бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг бир хил тақсимланмаганлигини кўрамиз. Шимолий ҳудудларда жойлашган Узун, Сариосиё, Денов туманлари суғориладиган майдонларида сув таъминоти «Тўпаланг», «Сангардак», «Қоратоғ» ва бошқа дарёларнинг серсувлиги сабабли, сув танқислиги муаммолари ўз ечимини топган бўлса, вилоятнинг бошқа туманларида нисбатан етарли эмас ва сув таъминотини яхшилаш учун комплекс тадбирларни амалга ошириш лозим.

Вилоят миқёсида ҳозирги кунда фойдаланилиб келинаётган умумий сув сифими 1,23 млрд м³ бўлган 5 та сув омборлари мавжуд. Улар қуйидагилардир: «Жанубий Сурхон» сув омбори (810 млн м³), «Оқтепа» сув омбори (100 млн.м³), Тўпаланг сув омбори (100 млн.м³), “Учқизил” сув омбори (180 млн.м³), «Намуна-Дегрез» (12 млн.м³) сув омбори. Ҳозирги кунда лойиҳа қуввати 12 млн.м³ сифимига эга бўлган Хангарансой сел ва тошқин сувларини тўплаб қолувчи сув омбори қурилиб, фойдаланишга топширилиши кўзда тутилмоқда. Вилоятда суғориладиган майдонларнинг сув таъминотини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга бўлган Жарқўрғон туманидаги «Оқтепа» ҳамда Сариосиё туманидаги «Тўпаланг» сув омбори қурилишларининг кейинги босқичларини амалга ошириш ва ҳар бирининг сув сифимини 500 млн.м³ га етказиш вазифалари турибди⁵³.

1-жадвал

Сурхондарё вилоятидаги сув омборлари ҳақида маълумот

№	Сув омборлар номи	Лойиҳавий ҳажм млн.м ³	Амалдаги сув ҳажми млн.м ³	Сув сатҳи юзаси км ²	Суғориладиган майдон минг га
	Шундан фойдали	млн.м ³	млн.м ³		

Impact Factor: 9.9

ISSN-L: 2544-980X

1	Жанубий-Сурхон	800	503	503	65	150,0
2	Тўпаланг	500	120	104	10,8	74,0
3	Учқизил	160	160	80	10	5,0
4	Оқтепа	120	80	80	11,5	27,0
5	Намуна-Дегрез	12,8	12,8	12,8	2,7	2,2
	Жами	1592,8	875,8	779,8	100	258,2

Вилоятнинг энг йирик сув омбори “Жанубий Сурхон” сув омбори бўлиб, 1967 йилда 800 млн.м³ лойиҳавий ҳажм билан ишга туширилган. Сув омборга лойиҳа бўйича йилига ўртача 6-7 млн.м³ лойқа ўтириши кўзда тутилган бўлса-да, амалда баҳорги сел тошқин сувлари келиши ҳисобига 8-9 млн.м³ лойқа келиши кузатилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси.//”Халқ сўзи”, 2017 йил 13 июль
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 2017-2021йилларда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” [Http://Strat.Egy.Regulation.Gov.Uz/Uz/ Document/2](http://Strat.Egy.Regulation.Gov.Uz/Uz/Document/2)
3. Ўзбекистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами. Тошкент-2022 йил. 254-255 бет.
4. Н.К.Marquta “Water resouces and empact of climate change on water reources in control Asia”. Ln. Hydrology and limnology of central Asia. Springer, senrinqer Singapore, 2014. ppi-9.
5. J.Patrick, J.Frankiln, J.James. “The environmental science of drinking water”/ 2005-elsevier. Pp.1-324.
6. Х.Х.Зокиров “Сурхондарё табиати ва экологияси”. Ўқув қўлланма. Термиз-2021. 72-108 б.
7. Lewis, W. A. 1954. Econ. Dev. with Unlimited Supplies of Labor. The Manchester School 22: 3-42.
8. Д. Отамуродова. Аграр соҳа иқтисодиётига биохилма-хиллик ва экологик омилларнинг таъсири. International scientific journal of Biruni 2 (2), 151-159
9. Д. Отамуродова. Сув омборлари ва уларнинг сув билан таъминланганлигини агроэкоиктисодий муаммолари (Сурхондарё вилояти мисолида). Journal of Universal Science Research 1 (6), 746-753

